

مدیریت منابع و مصارف اوقاف

سید مجتبی سجادی جزی^۱

چکیده:

در طول دوران اسلامی همواره نهادهای بسیاری توسط حکومت‌های وقت روی کار آمده که مستقیم یا غیرمستقیم به امور مربوط به وقف پرداخته‌اند. وقف در جوامع اسلامی به حدی از اهمیت برخوردار است که به نوعی می‌توان آن را رکن سوم اقتصادی و اجتماعی این جوامع اسلامی به حساب آورد. نظر به اهمیت وقف در جامعه و گسترده بودن امور مربوط به آن، در هر جامعه‌ای نهادی متولی این امر بوده که در ایران بر طبق قوانین مصوب و برخی قوانین فقهی امور مختلف مربوط به مدیریت منابع و مصارف اوقاف و متولی این امر، سازمان اوقاف و امور خیریه است. نظر به اهمیت مدیریت منابع و مصارف اوقاف و پژوهش‌های اندک صورت گرفته در مورد آن، در این تحقیق سعی شده است که تا حدودی به بخشی از جنبه‌های آن پرداخته شود.

کلیدواژه‌ها:

وقف، اوقاف، مدیریت اوقاف، منابع اوقاف، مصارف اوقاف.

مقدمه

میل به جاویدان زیستن همواره انسان‌ها را تشویق کرده تا در کنار کار و تلاش مستمر خود به ایجاد بنا و کارهای یادگاری بپردازند که در حیات آنها و هم‌چنین پس از وفات‌شان، منشأ خیر و منبع برکات گردند و برای جامعه مفید باشند. روح نوع‌دوستی و اندیشه اجتماعی و همکاری متقابل و فکر زندگی گروهی ریشه چنین تفکر و عملی را می‌سازد و با وجود دشواری‌های موجود در اجتماع، کارهایی می‌کند که بخشی از آن برای دیگران سودمند باشد. اگر چه انسان ذاتاً موجودی اجتماعی است، لیکن زمانی که در تأمین امنیت و رفع مشکل اقتصادی و اجتماعی محتاج به همکاری شد، این روحیه قوت گرفت. ادیان الهی با الهام از منبع وحی در جهت هدایت جامعه‌های بشری و تشویق آنان برای کمک به هم‌نوعان خود نقش اصلی داشتند و بسیاری از مردم با تاسی به ارزش‌ها و پیام‌های ادیان، خود را در مسائل اجتماعی

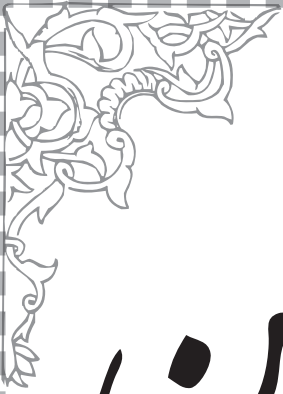
شریک دانستند. تا حدی که بعضی تا سرحد ایثار و فداکاری پیش رفتند. یکی از مصادیق بارز و نمونه‌های زنده و روشن این نوع‌دوستی و همکاری اجتماعی، وقف است که در بین فرهنگ‌ها و ادیان دیگر به صورت‌های مختلف ظهور یافته است. در فقه اسلام وقف همواره به‌عنوان بحثی مهم مورد توجه بوده و ویژگی‌های منحصر به فردی را دارا می‌باشد و تبیین نهاد وقف به‌عنوان شخصیتی حقوقی از جمله ابتکارهای فقهای اسلامی می‌باشد. از این روی باید بیان گردد که وقف یکی از پدیده‌های مهم تاریخی برای امت اسلامی است و از دستاوردهای بزرگ تمدن اسلامی به‌شمار می‌رود که بیان‌گر عمق اندیشه و فرهنگ آن، آیینه حرکت جوامع اسلامی و کوشش‌های آنها می‌باشد. وحدت معنوی مسلمانان و تلاش آنان را برای بهبود جامعه در این پدیده می‌توان دید. وقف هم‌چنین شور و علاقه نهفته در وجدان امت اسلامی را به عمل خیر نشان می‌دهد. نظر به اهمیتی که وقف در جامعه

اولین وظیفه متولی به شمار می‌رود. پس آبادانی موقوفه برای استمرار طرح‌های جدید وقفی و دوام انتفاع و به‌دست آوردن بیشترین عواید ممکن از آنها لازم و ضروری است. بعد از آن به اولویت‌های دیگری نوبت می‌رسد مانند کمک به نیازمندان و موارد تعریف شده دیگر. بدون شک اصول مدیریت وقف اقتضا می‌کند که تمام توان متولی در جهت تحقیق مصلحت موقوفه و منافع موقوف‌علیهم به کار رود. رعایت شروع و نیات واقف توسط متولی در چارچوب تحقق اهداف مورد نظر بر وی لازم است. از این رو فقها جواز عدم رعایت شرط وقف را در دو مورد اجازه داده‌اند: ۱. وجود مصلحت شرعی معتبر و ۲. حکم دادگاه و قاضی. در واقع متولی وقف در حوزه تصمیمات مدیریتی خود تابع قوانین و شرایط مختلفی است که برخی از آنها جایز و برخی دیگر غیرجایز می‌باشد. از جمله حوزه‌ها و تصمیمات اداری جایز آن است که متولی وقف می‌تواند از ابزار و روش‌های جایگزین برای

اسلامی داشته، از گذشته‌های دور تاکنون افراد و گروه‌های اجتماعی بسیاری به این امر پرداخته و بدان توجه کرده‌اند. بدین سبب همواره به دلیل آن‌که انبوهی از آثار موقوفه وجود داشته که بعضاً افراد وقف‌کننده آن در قید حیات نبوده یا مسائل و معضلاتی در ارتباط با موقوفات به‌وجود آمده، نهادی اداری از طرف دولت و حکومت وقت جامعه شکل گرفته که به‌طور مستقیم به امور مختلف و گسترده مربوط به وقف پرداخته است. نظارت و انجام امور مربوط به وقف توسط این نهاد نیاز به مدیریت و کنترل ویژه‌ای داشته که خود برخوردار از قوانین و مقررات خاصی است که در این پژوهش بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و به‌طور مستقیم بدان پرداخته می‌شود.

حوزه وظایف اداری در وقف

انجام وظایف اساسی که باید متولی وقف بر آنها بپردازد، مورد اتفاق فقهاست. اولین آنها آبادانی و نگهداری موقوفه و تداوم نظارت بر آن به‌عنوان

زمن و مکان شماره بخشنامه دست

۱۱۴

موقوفات

مدیریت منابع و مصارف اوقاف

اهداف واقف مورد توجه قرار دهد. از این جهت دیگر رویکردهای توسعه و پیشرفت‌های مدیریتی به گونه‌ای بیشتر مستلزم وجود قاعده‌ای بر اساس «اصل لزوم وقف» می‌باشند، تا مدیریت وقف بتواند در چارچوب طرح‌هایی درازمدت و دارای اهداف و رویکردهای معین تحقق پذیرد. مدیریت در این معنا چیزی جز علم و مهارت در یک آن واحد، که اصلی مهم از اصول علم مدیریت می‌باشد نیست؛ به گونه‌ای که می‌تواند مهارت‌های فنی و کارشناسی و تحقق زیرساخت‌های یک طرح وقفی را به‌عنوان کل به‌هم مرتبط نماید. در اینجا اشاره به این نکته حائز اهمیت است که اهداف طرح‌های وقفی در اصل اهدافی خیریه و نیکوکارانه می‌باشند و با این که فلسفه مدیریت بر اساس بالا بردن عواید و سود جهت انجام طرح‌های وقفی و پوشش بودجه وظایف و التزامات جدید قائل است، ولی سودآوری هدف اساسی وقف نیست. در واقع بین فلسفه مدیریت اموال وقفی و

سرمایه‌گذاری و تحقق درآمدهای بیشتر طرح‌ها استفاده نماید. مانند تبدیل طرح کشاورزی به مسکونی، اگر برای دومی سود بیشتری قابل پیش‌بینی باشد. این نوع تبدیل غالباً در جاهایی یافت می‌شود که ساخت‌وساز و تقاضای طرح‌های مسکونی در آنها بیشتر باشد. از جمله حوزه‌های اداری غیرجایز برای متولی می‌توان به سوء استفاده از اجاره واحدهای مسکونی هم‌چون اجاره دادن آنها به گروه‌های خاصی که با واقف نسبت فامیلی دارند اشاره کرد؛ مگر آن که قیمت اجاره آنها بیش از اجرت‌المثل باشد. هم‌چنین اجاره دادن واحدهای وقفی به متولی یا فرزندش جایز نیست، زیرا یک شخص نمی‌تواند نماینده دو طرف عقد موجر و مستأجر باشد.^۲

مدیریت وقف

مدیریت وقف بر اساس برنامه‌ریزی‌هایی پایه‌ریزی می‌شود که اهمیت دائمی بودن و طولانی بودن زمان وقف را برای نیات و تحقق

دیگر مدیریت‌های مالی که بر اساس سودآوری بیشتر متمرکز می‌شوند، تفاوت وجود دارد. مدیریت وقف به گونه‌ای مختلف با دیگر اسلوب‌های مؤسسات سودآور و بخش‌های عمومی دولتی فعالیت‌های خویش را اداره می‌کند.^۳

فقه‌های اسلامی جوانب مدیریت وقف را در مباحث خود در مورد «نظارت و تولید بر وقف» مورد بررسی قرار داده‌اند. در این مباحث یک سری ضوابط اساسی از قبیل اهلیت متولی و کفایت مدیریتی وی و هم‌چنین توان انجام وظایف تعیین شده است.^۴

اداره وقف در ماندگاری و توسعه وقف اهمیت بسیاری دارد. شکی نیست که شایستگی و امانت‌داری و توانایی و آگاهی از نیازها و کیفیت وقف در امور یاد شده از مدیریت بر وقف است. سرپرستی وقف در مرحله اول با واقف است و پس از او با فردی است که واقف تعیین می‌کند و دولت‌ها نباید تا جایی که ممکن است در وقف دخالت کنند. با این همه قرآن رهنمودهای کلی

داده است که شامل مدیریت وقف هم می‌شود. در این رهنمودها به موضوعاتی چون رشد و عقلانیت و ایمان و علم و امانت‌داری و قدرت و توانایی اشاره می‌شود. بر این اساس باید به موارد زیر اشاره کرد:

۱. مدیر وقف لازم است آشنا به امورات وقف باشد. خداوند می‌گوید اموال و از آن جمله مدیریت وقف را که وسیله قوام زندگی شماست، به کسانی ندهید که سفیه و نادان در کار هستند و نمی‌دانند که چگونه باید اداره و صرف کنند.

۲. مدیر وقف باید حفیظ و علیم باشد. در همین ارتباط در آیه ۵۵ سوره یوسف چنین آمده است: ﴿قَالَ اجْعَلْنِي عَلَىٰ خَزَائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلَيْهِمْ﴾؛ (یوسف) گفت: مرا سرپرست خزائن سرزمین (مصر) قرار ده، که نگهدارنده و آگاهم! وقتی یوسف به این دلیل درخواست مدیریت بیت‌المال و خزانه‌داری را می‌کند که آگاه است، چگونه باید برنامه‌ریزی و مصرف کند؟ در وقف

بلکه عدالت است. مدیر نالایق و بی‌مبالات در اموال وقف صلاحیت اداره را ندارد.^۶

مدیریت اوقاف خاص

برخی از انتقادهایی که درباره اوقاف خاص می‌شود، عبارتند از:

۱. تسلط برخی متولیان وقف بر آن که خدمتی نمی‌کنند و عواید آن را در مصارف شرعی مصرف نمی‌کنند.
۲. شکستن عزت نفس موقوف علیهم هنگام دریافت عواید وقفی از متولّی که حق آنهاست.
۳. برخی متولیان باعث بالا رفتن قرض‌ها و دیون موقوفه می‌شوند، به گونه‌ای که دیگر نمی‌توان عواید آن را به مستحقان رساند.^۷

توجه به مواردی که در مدیریت وقف بیان شد، باعث عدم خودمحموری و شفافیت متولّی و مجری در مسائل مالی و حمایت از وقف در برابر مصادره دولت‌ها خواهد شد.

مدیریت اوقاف عام

تمدن اسلامی مدیون موقوفات

از این پیام استفاده می‌شود که مدیر وقف باید نگهدارنده اموال، آگاه و عالم باشد.

۳. هم‌چنین توانایی و رشادت در مدیریت اهمیت دارد. قرآن در داستان دختران شعیب این‌گونه توصیف می‌کند که موسی به این دلیل برای اجاره و اداره اموال شعیب صلاحیت دارد که قوی و امانت‌دار است: ﴿قَالَتْ إِحْدَاهُمَا يَا أَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ إِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الْأَمِينُ؛ یکی از آن دو (دختر) گفت: پدرم! او را استخدام کن، زیرا بهترین کسی را که می‌توانی استخدام کنی آن کسی است که قوی و امین باشد (و او همین مرد است).^۵﴾

۴. کافران و منکران نمی‌توانند اداره اوقاف مسلمانان را بر عهده بگیرند. چنانچه خداوند در آیه ۱۴۱ سوره نساء بیان می‌دارد که هرگز خداوند راهی برای کافران در احاطه بر مسلمانان قرار نداده است.

۵. شرط دیگر مدیر وقف که از قرآن استفاده می‌شود، عدم فسق

عامّه در طول تاریخ اسلام است. نهاد وقف می‌تواند با سرمایه‌گذاری در امور عام‌المنفعه مرتبط با هدف‌های امنیت، معنویت، رشد اقتصادی و عدالت که اهمیت ویژه‌ای در اقتصاد اسلامی دارند، به انباشت سرمایه فیزیکی و انسانی و در نتیجه به رفاه عمومی کشورهای اسلامی کمک کند. ساختن اماکن عمومی مانند مسجد، مدرسه، بیمارستان، پل، انواع جاده‌ها و... و پدید ساختن پارک‌ها، بستان‌ها، مراکز تفریحی، مراکز تجاری و تأسیس صنایع کوچک و متوسط زودبازده و وقف درآمد آنها برای نیازمندان و سرمایه‌گذاری در امور فرهنگی مانند تبلیغ اسلام و ارتقای سطح آموزش عمومی، از مصداق‌های مهم سرمایه‌گذاری در امور عام‌المنفعه است. پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ با رهنمودهای گفتاری و رفتاری خود، مسلمانان صدر اسلام را به صرف درآمد در این امور دعوت می‌فرمود و چنان‌که گفته‌اند در اثر این رهنمودها، تمام اصحاب ثروتمند آن حضرت چیزی را به‌ویژه بر

فقیران وقف کرده بودند.^۸ در این میان توسعه شبکه‌های آبیاری با حفر چاه‌ها و قنوات و وقف آنها در بین مسلمانان از اقدامات امام علی عَلَيْهِ السَّلَام است.^۹

موقوفات عامّه اگرچه به‌وسیله بخش خصوصی پدید می‌آیند و به‌وسیله آنها متولّی و ناظر تعیین می‌شود، اما سرانجام مطابق وقفنامه باید عمل شود و از سوی دیگر، ولی فقیه که از یک سو منتخب مردم و خیرخواه آنها است و از سوی دیگر، رهبری دولت دینی را بر عهده دارد و مسئول نظم‌بخشی امور عمومی کشور اسلامی است^{۱۰}، حافظ و ارتقا دهنده وضعیت نهاد وقف است و امور موقوفات عامّه مانند مساجد، مشاهد مشرفه، پل‌ها و اتوبان‌ها سرانجام در اختیار مقام وی است.^{۱۱} بنابراین الگوی امام علی عَلَيْهِ السَّلَام درباره وقفنامه‌های مشروط به حفظ ارزش درآمدهای موقوفات عامّه در طول زمان و فرض شخصیت حقوقی برای موقوفات عامّه می‌تواند با قوّت و شدّت بیشتری جاری شود. نگاهی به گذشته موقوفات عامّه و

۲. این روش استثنایی و فقط در حالت ضرورت به کار می‌رود.

۳. تجربه نشان داده که در اکثر موارد باعث ضرر و زیان موقوفات شده است.^{۱۲}

از سوی دیگر یکی از اموری که متولیان در طول تاریخ انجام می‌دادند، اجاره موقوفات بوده است. به‌طور معمول این امر از راه اجاره بلندمدتی بوده که یک قسطش به صورت معجل و اقساط دیگرش به صورت سالیانه و مؤجل به وسیله متولی وقف گرفته می‌شد. این نوع اجاره در فقه اهل سنت با عناوین «تحکیر یا حکر» و در قانون مدنی با عنوان «حق پذیره» شناخته شده است.^{۱۳}

شیوه بهره‌برداری از آنها نشان می‌دهد تاکنون فتوای فقیهان بیشتر در جهت حفظ و نگهداری موقوفه بوده و نگاهی محافظه‌کارانه داشته است. در حقیقت مهم‌ترین دغدغه فقیهان بزرگوار اسلام در طول تاریخ حفظ و نگهداری موقوفات جهت مصرف موقوف‌علیهم بوده است و بحثی از افزایش سرمایه موقوفه جهت تداوم حیات موقوفه به میان نیاورده‌اند. احکام بیع، اجاره و قرض گرفتن وقف و حتی احکام اضافه کردن وقف جدید به موقوفه قدیم (مانند الحاق بخشی از زمین‌های اطراف مسجد به مسجد) به‌طور عمده نگاهی مصرف‌گرایانه و در جهت حفظ وضعیت موجود دارد و در جهت افزایش سرمایه موقوفه احکامی ارائه نشده است؛ به‌طور مثال با احکام موجود بیع و فروش وقف، ابدال و استبدال موقوفه با مشکلات عدیده‌ای روبه‌رو است که در اینجا به بخشی از آنها اشاره می‌شود:

۱. عقد استبدال نافذ نمی‌شود؛ مگر با خرید هم‌زمان ملکی دیگر.

پی‌نوشت‌ها:

۱. معاونت مالی پژوهشگاه استاندارد کشور
۲. مجموعه مقالات همایش ساختار وقف در جهان اسلام، صص ۶۷۰-۶۸۹
۳. همان، ص ۶۸۶
۴. همان، ص ۶۸۷
۵. سوره قصص، آیه ۲۶
۶. مجموعه مقالات همایش بین‌المللی وقف و تمدن اسلامی، ج ۱، صص ۶۰-۶۱
۷. فصلنامه اقتصاد اسلامی، ش ۳۸، ص ۲۵
۸. کشف القناع، ص ۲۹۳
۹. مناقب آل ابی‌طالب، ص ۱۲۳
۱۰. صورة عن اقتصاد المجتمع الاسلامی، ص ۳۰
۱۱. کتاب البیع، ص ۱۸۲
۱۲. مجموعه مقالات همایش بین‌المللی وقف و تمدن اسلامی، ج ۲، ص ۱۵
۱۳. همان، ص ۱۶

منابع:**کتاب**

- سید محمدباقر صدر، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۳۹۹ق.
۴. کتاب البیع، سید روح‌الله موسوی خمینی، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه‌السلام، ۱۳۷۹.
- مقاله**
۱. گستره مبان‌ی وقف در قرآن کریم، نویسنده: سید محمدعلی ایازی، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی وقف و تمدن اسلامی، ج ۱، صص ۳۵-۶۴، تهران، نشر اسوه، ۱۳۸۷.
 ۲. بررسی فقهی اقتصادی مالکیت وقف، نویسنده: ناصر جهانیان، فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال دهم، ش ۳۸، صص ۵-۳۲.
 ۳. ساختار سازمانی و اداری نهاد وقف در کشورهای هلال حاصل‌خیز عراق و شام، نویسنده: یاسر حورانی، مجموعه مقالات همایش ساختار وقف در جهان اسلام، ترجمه: صادق عبادی، صص ۶۸۳-۷۱۴، قم، نشر اسوه، ۱۳۸۶.
 ۴. شیوه‌های جدید بهره‌وری و سرمایه‌گذاری اموال وقف، نویسنده: صادق عبادی، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی وقف و تمدن اسلامی، ج ۲، صص ۳-۳۲، تهران، نشر اسوه، ۱۳۸۷.

۱. مناقب آل ابی‌طالب، محمدابن شهرآشوب، قم، مؤسسه علامه، ۱۳۷۹.
۲. کشف القناع، منصور بن یونس بن ادريس بهوتی، تحقیق: ابو عبدالله محمد حسن اسماعیل شافعی، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۹۹۷م.
۳. صورة عن اقتصاد المجتمع الاسلامی،